تاریخ به‌مثابه دانش حوزوی

محمدعلی افضلی

دانش تاریخ، یکی از علوم راهبردی و تصمیم‌ساز در سطوح مختلف حاکمیتی محسوب شده و بی‌شک یکی از پایه‌های اصلی منطق سیاست‌گذاری خرد و کلان به‌شمار می‌رود. از همین‌رو صیانت از این دانش عمیق و کاربردی و رشد و تعالی آن، به‌منزله رشد منطق سیاست‌ورزی در ساحت کارگزاری و نخبگانی و عمومی است.

اقبال فضلا و اندیشمندان حوزوی به «تاریخ» و «تاریخ‌نگاری»، حاکی از کشف اهمیت این دانش در حوزه علمیه، به‌ویژه حوزه علمیه قم است. حجت‌الاسلام والمسلمین سیدحمید روحانی نمونه بارز و برجسته این اقبال است. فردی که بنا به دغدغه دینی- انقلابی، اشراف امام و در نهایت صدور حکم مأموریت تاریخ‌نگاری از جانب ایشان، بیش از نیم‌قرن بر امر تاریخ‌نگاری متمرکز بوده است.

نکته‌ای که باید بدان توجه نمود، آن‌که اقبال حوزویان به امر تاریخ در مرحله رشد و ارتقای کیفی است و می‌بایست، این مهم از «اقدامات جزئی و خودجوش فضلای حوزوی» به «سنت علمی حوزوی» ارتقا یابد. توضیح آن‌که در حوزه مقدسه علمیه، مجموعه‌ای از علوم، همچون: فقه، اصول، تفسیر، رجال، فلسفه، کلام و...، به‌صورت رسمی و سنتی تدریس می‌شود و با گذشت بیش از هزار سال، تراکم تولیدات علمی، گنجینه‌ای ارزشمند در هریک از ساحت‌های علمی نامبرده به‌وجود آمده است؛ اما در این میان «دانش تاریخ»؛ به‌ویژه تاریخ معاصر به‌عنوان یکی از ارکان علوم انسانی مورد غفلت اصحاب حوزه قرار گرفته و ورود سازمان‌مندی به آن مشاهده نمی‌شود؛ حال آن‌که «ضرورت معرفتی»، «ضرورت روشی»، «ضرورت دینی»، «ضرورت تاریخی» و «مزیت عملی» اقتضا می‌کند که «دانش تاریخ» به‌عنوان یکی از علوم حوزوی تعریف شود و ساختار روشی- پژوهشی روشنی برای آن ترسیم گردد.

پرواضح است که منظور این نوشتار، خارج ساختن دانشگاه از ساحت تاریخ و انحصار این دانش در حوزه علمیه نیست؛ بلکه مراد این است که ظرفیت عمیق و ارزشمند علوم حوزوی به‌جهت کشف حقایق تاریخی از متون و اسناد، به‌کار گرفته شود و همان‌گونه که حوزه علمیه در «فلسفه اسلامی» یا «فقه اسلامی» یا «تاریخ اسلام» به اسلوب و محتوای متقنی دست یافته، در «تاریخ معاصر» به‌ویژه «تاریخ انقلاب اسلامی» نیز، به چنین امری نائل آید و بدین‌گونه با تعاضد و همکاری با اندیشمندان دانشگاهی به حفظ و ارتقای «حافظه تاریخی ملی و بشری» یاری رساند.

در ادامه برای اثبات مطلوب، به «چهار ضرورت» و «یک مزیت» اشاره خواهیم کرد و بررسی تفصیلی را به‌مجالی دیگر وا می‌گذاریم.

• ضرورت بازتعریف «تاریخ» به‌مثابه دانش حوزوی

۱. ضرورت معرفتی

اصلی‌ترین وظیفه یک مورخ، کشف حقایق تاریخی از دل انبوه اسناد و متون و منابع است؛ اما سؤال اساسی این‌جاست که «آیا حقیقتی ورای آنچه می‌پنداریم، وجود دارد؟» و در صورت وجود حقیقت، «آیا دست‌یابی و کشف آن ممکن است؟» شاید پاسخ به این دو سؤال، بدیهی به‌نظر آید؛ اما اهل فن به‌خوبی می‌دانند که پاسخ برخی سنت‌های فلسفی- معرفت‌شناختی موجود به این سؤال منفی است و طبیعی است، مورخی که حقیقتِ ورای وهم را نپذیرد یا کشف حقیقت را ممکن نداند، تاریخ خود را بر اساس گزینش‌گری تدوین می‌کند و این چیزی نیست، جز تحریف تئوریزه‌شده که متأسفانه نمونه‌هایی از آن را در تولیدات به‌اصطلاح تاریخیِ امروز مشاهده می‌کنیم.

این معضل بزرگ در حکم مأموریت تاریخ‌نگاری امام خطاب به حجت‌الاسلام والمسلمین سیدحمید روحانی این‌گونه منعکس شده است:

«اکثر مورخین، تاریخ را آن‌گونه که مایلند و یا بدان‌گونه که دستور گرفته‌اند، می‌نویسند؛ نه آن‌گونه که اتفاق افتاده است. از اول می‌دانند که کتابشان بناست به چه نتیجه‌ای برسد و در آخر به‌همان نتیجه هم می‌رسند.» (صحیفه امام، ج۲۱، ص۲۳۹) شکی نیست که بسیاری از این طیف مورخان، متأثر از انگیزه‌های شخصی و سیاسی خود هستند؛ اما امروزه باید گفت که طیف دیگری از تاریخ‌نویسان با تأثیرپذیری ارادی یا غیرارادی از مبانی معرفتی غرب، اساساً «نوشتن تاریخ آن‌گونه که اتفاق افتاده» را ممکن نمی‌دانند و به‌صورت قهری «تاریخ را آن‌گونه که مایلند و یا بدان‌گونه که دستور گرفته‌اند، می‌نویسند» و این چیزی نیست جز تحریف‌گری تئوریزه‌شده.

فلسفه و معرفت‌شناسی اسلامی: که به‌صورت بومی از دل حوزه علمیه تولید شده و امروز نیز تولید می‌شود، با ادله عقلی ثابت می‌کند اولاً حقیقتی هست و ثانیاً دست‌یابی به آن ممکن است؛ بنابراین طلاب علوم دینی در حوزه علمیه، مبانی معرفتی فهم حقیقت را دریافت کرده‌اند و بر اساس آن، رشد یافته‌اند و این اولین گام برای رسیدن به «تاریخ‌نگاری حقیقت‌محور» است.

۲. ضرورت روشی

مهم‌ترین و شاید تنها منبع «تاریخ»، سند و متن است که با توسعه در «مفهوم متن»، می‌توان آن را به پدیده‌های انتقال مفهومِ جدید، نظیر فیلم و عکس و...، نیز اطلاق کرد. حوزه علمیه اندوخته‌ای بیش از ۱۰۰۰ ساله در روش فهم متن دارد؛ روشی که در دو کلمه: «حقیقت‌گرا» و «کشف‌محور» است.

در گنجینه دانشی حوزه علمیه، «علم رجال» را داریم و هدف «متخصص رجال» این است که راویان موجود در اسناد را یک به یک بررسی کند تا در نهایت فردِ فقیه در بررسی سند یک روایت بداند، آیا مجموعه روات موجود در سند، قابلیت انتقال «روایت حقیقی» را دارند یا خیر؟ آیا می‌توان روایت نقل‌شده توسط این سند را «حقیقتاً صادرشده از امام معصوم علیه‌السلام» دانست یا خیر؟ نظیر همین تدقیق‌های رجالی، با تفاوت‌هایی که طبیعتاً وجود دارد، در دانش تاریخ معاصر و تاریخ انقلاب اسلامی نیز قابل پیاده‌سازی است.

«علم اصول»، رکن دیگر علوم حوزوی است و در بخش‌های مختلف این دانش نیز، قواعد کلی کشف حقیقت از متون، آموزش داده می‌شود و بخشی از این روش‌های کشف حقیقت، همچون: بی‌اعتباری خبر واحد برای اثبات امور مهمه، شرایط کشف اطلاق و عموم و...، در کشف حقایق تاریخی نیز کاربرد دارد.

«علم فقه» در نگاه اول، سنخیت چندانی با «تاریخ» ندارد؛ اما روش استنباط فقهی که مبتنی بر حلاجی متن، تجمیع قرائن داخلی و خارجی، تجمیع ظنون معتبر و... به‌جهت وصول به حکم حقیقی شرعی است، می‌تواند به‌یاری مورخ بشتابد و به‌تعبیر دیگر، ذهن یک فقیهِ پخته و فاضل که یک یا دو دهه؛ بلکه بیش‌تر، با روش کشف مطالب از متون تاریخی(به‌معنای عام) آشنا شده، بسیار آمده است برای این‌که با روایات تاریخی(به‌معنای خاص) نیز چالش ورزیده و همان‌طور که دلالت‌های شرعی را از متون دینی استخراج می‌کند، دلالت‌های تاریخی را نیز از متون و اسناد تاریخی بیرون بکشد.

«تفسیر» نیز از دانش‌های فعلی و رسمی حوزه علمیه است و ناگفته پیداست که «مهارت تفسیری» به‌نحو عام چه خدمت شایانی به رشد تاریخ‌نگاری خواهد کرد.

موارد ذکرشده اجمالی و با استقرای ناقص بود و نسبت‌سنجی هریک از دانش‌های فوق با «دانش تاریخ» و کشف ظرفیت‌های موجود در آن برای رسیدن به «روش تاریخ‌نگاری پیشرفته»، نیازمند مقالات؛ بلکه رساله‌های متعددی است.

۳. ضرورت دینی

مولد و موطن اصلی اغلب علوم حوزوی «قرآن کریم» است و هریک از این علوم، کم و بیش، ارتباط روشنی با این منبع الهی دارند یا از دلِ آن برخاسته‌اند؛ اما نکته عجیب آن‌که علی‌رغم استنادات فراوان قرآن کریم به روایات تاریخی، این دانش پرکاربرد مورد بی‌مهری حوزه و حوزویان قرار گرفته است؛ البته ساحت قرآن والاتر از یک کتاب تاریخی است؛ اما شکی نیست که این کتاب آسمانی، از تاریخ به‌عنوان راهنما و هدایت‌گر بشر استفاده کرده است و یکی از بزرگ‌ترین پیامبران خود، حضرت موسی علی نبیّنا وآله وعلیهم‌السلام، دستور داده که با یادآوری ایام الهی، امت خود را هدایت کند:

«وحقّا که ما موسی را با نشانه‌ها و معجزات خود (مانند عصا و ید بیضا و کتاب تورات) فرستادیم که قوم خود را از تاریکی‌ها(ی جهل و کفر و فسق) به سوی نور (ایمان) بیرون آر و ایّام‌الله را (روزهای منسوب به خدا نظیر روزهای پیروزی و شکست و حدوث نعمت‌های بزرگ و حادثه‌های تلخ و اعیاد و وفیات مذهبی را) به یادشان بیاور که همانا در این (تذکر)، نشانه‌هایی (از تنبّه و عبرت) است برای هر شکیبای سپاس‌گزار.» (ابراهیم/۵).[1]

دانش تاریخ، دانشی است که متکفل ثبت و ضبط و ترویج «ایام‌الله» است و امروز که مورخان مغرض و تحریف‌گران تاریخ، برای فراموشاندن ایام‌الله یا تحریف آن کمر همت بسته‌اند. یکی از وظایف حوزه و حوزویان، ثبت و حفظ این ایام و در ادامه ترویج آن بر اساس دستور قرآن کریم است.

۴. ضرورت تاریخی

تاریخ انقلاب اسلامی و تاریخ جمهوری اسلامی، جزئی از تاریخ اسلام است و وظیفه حفاظت از تاریخ اسلام در وهله اول، بر عهده حوزه و روحانیت است و فضلا و دغدغه‌مندان حوزوی، با همان حمّیّت و جدیّتی که امروز در تحقیق و ترویج و تحریف‌ستیزی در ساحت «تاریخ اسلامِ متقدم» دارند، می‌بایست به «تاریخ اسلامِ متأخر» نیز بپردازند. بایدِ دانست، اغراض و شیوه‌هایی که دشمنان اهل‌بیت علیهم‌السلام در تحریفِ تاریخِ اسلامِ متقدم داشتند، امروز برای تاریخ اسلام متأخر، به‌مراتب شدیدتر و پیچیده‌تر دنبال می‌شود.

آنچه واضح است، این‌که جناح‌بندی‌های سیاسی و اغراض موقت داخلی، برای دشمنان اسلام و اهل‌بیت علیهم‌السلام، کم‌ترین اهمیت را دارد و هدف تحریف‌گران مغرض و تاریخ‌ستیزانِ عنود از تحریف‌گری در تاریخ انقلاب اسلامی، چیزی جز تخریب کارنامه اسلام و لکه‌دار کردن چهره اسلام ناب محمدی نیست. بدیهی است که با گذشت چند دهه و فروکش کردن هیاهوهای سطحی سیاسی و جناحی، کارنامه تاریخی نظامِ فعلی به‌عنوان «کارنامه عملی اسلامِ سیاسی» ثبت خواهد شد و اول متضرر مخدوش شدن این کارنامه، اصل اسلام خواهد بود.

۵. مزیت عملی

تاریخ‌نگاری، به‌ویژه تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی، نیازمند نوعی حریت و آزادگی است. بخشی از آن مربوط به آزادگی فکری است و بخش مهم‌تر آن وابسته به آزادگی عملی و زیستی مورخ است. مورخ، همچو یک قاضی در برابر انواع مطامع مالی و اعتباری قرار دارد و اگر زیست وی با قناعت و تقوایی فوق‌العاده همراه نباشد، به‌بهای دست‌یافتن به پروژه‌ها، جوایز، حمایت‌های خاص کارگزاران و... قضاوتی غلط را تولید کرده، حافظه تاریخی مخاطبان را آلوده خواهد کرد.

شکی نیست که دانشگاهیان زاهد و متعهد در ساحت تاریخ بسیارند و دانشجویان این رشته در کنار طلاب به تعهد اخلاقی و تاریخی خود عمل می‌کنند؛ اما این نکته نیز قابل انکار نیست که زیست طلاب با داشتن دو ویژگی، متناسب با فعالیت تاریخ‌نگاری است. این دو ویژگی عبارت است از: «ساده‌زیستی» و «اتصال به مردم». این دو ویژگی باعث می‌شود که ذهن و زبان و زندگی مورخ از تمایل به چسبندگی به قدرت‌های جناحی تهی شود و از یکی از اصلی‌ترین آفات تاریخ‌نگاری، یعنی تاریخ‌نویسی بر اساس تمایلات مادی و غرض‌ورزی‌های سیاسی، دور بماند. امام خمینی‌رحمه‌الله در تبیین این آفت می‌نویسند:

«همیشه مورخان، اهداف انقلاب‌ها را در مسلخ اغراض خود و یا اربابان‌شان ذبح می‌کنند. امروز همچون همیشه تاریخ انقلاب‌ها، عده‌ای به نوشتن تاریخ پرافتخار انقلاب اسلامی ایران مشغولند که سر در آخور غرب و شرق دارند.»[2]

امام خمینی‌رحمه‌الله برای مقابله با این آفت، نظریه «تاریخ‌نگاری مردم‌پایه» را مطرح می‌کنند و می‌نویسند:

«باید پایه‌های تاریخ انقلاب اسلامی ما، چون خود انقلاب بر دوش پابرهنگان مغضوب قدرت‌ها و ابرقدرت‌ها باشد.» (صحیفه امام، ج۲۱، ص۲۳۹).[3]

در پایان ذکر این نکته ضروری است که نکات پیش‌گفته در مورد طلاب و حوزویانی صدق می‌کند که اولاً بر دانش‌های حوزوی مرتبط با فعالیت تاریخ‌نگاری مسلط باشند و ثانیاً تقوای شخصی و اجتماعی خود را در عالی‌ترین درجه ممکن حفظ کنند و ثالثاً به سبک زندگیِ مرسوم طلبگی که از آن با اصطلاح «زیّ طلبگی» یاد می‌شود، پایبند باشند.

• پی‌نوشت‌ها

۱. ترجمه مرحوم آیت‌الله مشکینی؛

۲. صحیفه امام، ج۲۱، ص۲۳۹؛

۳. برای تبیین نظریه «تاریخ‌نگاری مردم‌پایه»، رجوع شود به یادداشت: «امام خمینی‌رحمه‌الله و پایه‌گذاری تاریخ‌نگاری مردم‌پایه»، کیهان فرهنگی، ش ۴۳۸-۴۳۶، صص۴۷-۴۶.

حجت‌الاسلام والمسلمین پورامینی خبر داد

تولید بیش از ۷۰ اثر مکتوب با محوریت پاسخگویی به شبهات

رئیس مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه‌هایی علمیه، با بیان اینکه طی سه سال گذشته، ۷۰ اثر در قالب‌های مختلف تهیه شده است، گفت: علاوه بر آثار مکتوب، توجه ویژه‌ای به موضوع نشریات نیز شده است.

به گزارش خبرگزاری حوزه، حجت‌الاسلام والمسلمین محمدباقر پورامینی، در آیین رونمایی از ۳ کتاب جدید مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه‌های علمیه با حضور آیت‌الله حسینی بوشهری که در محل جامعه مدرسین حوزه علمیه قم برگزار شد، اظهار کرد: در سال‌های اخیر، حمایت‌های مستقیم و غیرمستقیم بسیاری از سوی آیت‌الله حسینی بوشهری شاهد بوده‌ایم.

وی با اشاره به اینکه بدون این توجهات، به دستاوردهای فعلی نمی‌رسیدیم، مطرح کرد: در بخش پژوهش مرکز مطالعات، توسعه آثار مکتوب را متناسب با شبهات مطرح‌شده در فضای جامعه داشته‌ایم.

رئیس مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه‌هایی علمیه، با بیان اینکه طی سه سال گذشته، ۷۰ اثر در قالب‌های مختلف تهیه شده است، عنوان کرد: علاوه بر آثار مکتوب، توجه ویژه‌ای به موضوع نشریات نیز شده است.

وی با اشاره به اینکه طی یک نظرسنجی، ۹۲ درصد رضایت از نشریات وجود داشته است، خاطرنشان کرد: در کنار نشریات، موضوع رصد شبهات انجام و تاکنون ۱۷ شماره از آن تدوین شده است.

حجت‌الاسلام والمسلمین پورامینی از برگزاری میزهای تخصصی یاد کرد و گفت: در برگزاری این میزهای تخصصی تلاش کردیم، از ظرفیت مؤسسات مختلف استفاده کنیم.

وی با بیان اینکه برگزاری نشست‌ها و آموزش پاسخ به شبهات را در استان‌های مختلف آغاز کردیم، تصریح کرد: با ۲۲ مؤسسه فعال در عرصه پاسخگویی به شبهات به‌صورت ماهانه جلسات هم‌افزایی داریم.

رئیس مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه‌هایی علمیه، با اشاره به اینکه مدارس شبهه‌پژوهی را در عرصه آموزش داشتیم، یادآور شد: این مدارس معمولاً در دو نیم‌روز برگزار شده و خروجی آن نیز، کتاب خواهد بود.

وی با بیان اینکه حدود ۲۰۰ نشست علمی برگزار شده است، ابراز کرد: مرکز ویکی‌پاسخ نیز، دارای بیش از دو هزار موضوع است.

حجت‌الاسلام والمسلمین پورامینی با اشاره به اینکه در بحث چندرسانه‌ای در حوزه‌های تلویزیون اینترنتی پاسخ و رادیو اینترنتی پاسخ تمرکز وجود داشته است، بیان کرد: به‌طور خاص در موضوعات انقلاب اسلامی، انتخابات، روز قدس و ... توجه شده است.

وی با بیان اینکه بخش بین‌الملل نیز، دستاوردهای بسیاری داشته است، اظهار کرد: خوشبختانه جشنواره پاسخ برتر نیز، مورد استقبال بسیاری قرار گرفته است.

حجت‌الاسلام والمسلمین پورامینی، با اشاره به اینکه به دنبال پاسخگویی به شبهات با استفاده از هوش مصنوعی هستیم، مطرح کرد: تلاش ما حرکت جهادی با استفاده از ظرفیت‌های موجود در حوزه‌های علمیه است.

رئیس مرکز مطالعات و پاسخگویی به شبهات حوزه‌های علمیه، با بیان اینکه رویکرد تهاجمی‌که مورد تأکید مقام معظم رهبری است، در دستور کار قرار دارد، عنوان کرد: رویکرد دیگر مرکز پاسخگویی به کلان‌شبهه‌هاست؛ چراکه این کلان شبهه‌ها می‌توانند، شبهات متعددی را درون خود پاسخ دهند.

تشریح فعالیت‌های معاونت علمی و فرهنگی مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام

معاون علمی و فرهنگی مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام، طی جلسه‌ای در سالن اجتماعات مجمع قم، به تشریح فعالیت‌های این معاونت پرداخت.

به گزارش خبرگزاری حوزه، معاون علمی و فرهنگی مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام، ۲۴ اسفند طی جلسه‌ای در سالن اجتماعات مجمع قم، به تشریح فعالیت‌های این معاونت پرداخت.

حجت‌الاسلام والمسلمین مهدی فرمانیان، در ابتدا با قدردانی از زحمات و تلاش‌های نیروهای رسمی و قراردادی معاونت علمی و فرهنگی مجمع گفت: مجموعه آثار همایش ابوطالب علیه‌السلام در زمان حجت‌الاسلام احمدی‌تبار و در دبیرخانه اول، چهارده جلد بود که در زمان حجت‌الاسلام توانا، به ۲۱ جلد رسید. الحمدلله اکنون مجموعه آثار همایش ابوطالب علیه‌السلام به ۳۳ جلد رسیده که در چاپخانه است. همچنین ۵ جلد گزارش این همایش تهیه شده است.

وی درباره فعالیت دانشنامه مجازی ویکی‌شیعه، اظهار کرد: تاکنون مداخل ویکی‌شیعه به ۷۸۶۴ رسیده است. بیش از یک‌میلیون ویرایش در ویکی‌شیعه داشتیم. همچنین بازدید ویکی‌شیعه از سال ۹۲ تاکنون، به بیش از هشتصدمیلیون رسیده است و به‌صورت متوسط، ماهیانه ویکی‌شیعه ۱۵میلیون بازدید دارد. از طرف دیگر امسال ویکی‌تراث و شیعه‌دیتا را راه‌اندازی کردیم.

حجت‌الاسلام والمسلمین فرمانیان، درباره سایر فعالیت‌های معاونت علمی و فرهنگی مجمع، گفت: از مسائلی که نهادهای دیگر از ما می‌خواهند، «وضعیت شیعیان جهان» از ابعاد مختلف است. به‌دلیل اینکه هیچ یک از ارگان‌ها به‌اندازه مجمع این ظرفیت و توان را ندارد؛ اما گرفتن اطلاعات شیعیان و دسته‌بندی و منظم کردن آن کار سختی است. برای رسیدن به این مهم، اداره‌کل دفتر امور مطالعات، تحقیقات و پژوهش مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام تاکنون ۱۳قرارداد با افراد مختلف بسته است؛ سه‌پرژوه به اتمام رسیده و بقیه در حال انجام است.

همچنین محتوای اجلاس شرق آفریقا و آمریکای لاتین از سوی اداره‌کل دفتر امور مطالعات، تحقیقات و پژوهش مجمع تهیه شده است.

وی ادامه داد: درباره سبک زندگی اهل‌بیت علیهم‌السلام تاکنون ۱۴طرح به دست ما رسیده است، ۵ طرح تأیید شده و با محققان مربوطه قرارداد بسته شده است. در این راستا برای برگزاری همایش سبک زندگی اهل‌بیت علیهم‌السلام فراخوان مقاله صادر کردیم و آثاری به دست ما رسیده است.

معاون علمی و فرهنگی مجمع جهانی اهل‌بیت علیهم‌السلام درباره فعالیت‌های اداره‌کل آموزش مجمع، گفت: در سال گذشته اداره‌کل آموزش، ۸۰۰دوره آموزشی برگزار کرد که امسال به ۳۵۰۰دوره رسیده است و جهش چند برابری را نشان می‌دهد. همچنین چندین مرکز آموزشی در کشورهای مختلف را تجهیز کردیم تا آموزش‌ها در کشورهای مبدأ اجرا شود. در اتحادیه معلمان پاکستان، بیش از سه‌هزار معلم و در اتحادیه اساتید کشورهای عربی، بیش از ۱۰۰استاد جذب شده‌اند.

وی درباره فعالیت‌های اداره‌کل فضای مجازی مجمع، گفت: امسال شبکه معارف اهل‌بیت علیهم‌السلام را راه‌اندازی کردیم که به‌خوبی به فعالیت خود ادامه می‌دهد. همچنین کتابخانه دیجیتال به‌صورت شبکه‌ای تأسیس شد که در آن، ده‌هزار جلد کتاب به ۲۶زبان معرفی کرده‌ایم. تاکنون در اداره‌کل فضای مجازی ۳۷۰ کلیپ تهیه شده است. در سایت کورا به چهارهزار شبهه پاسخ داده‌ایم. تاکنون سه شماره ماهنامه «نامه آفتاب» منتشر شده و شماره‌های دیگر آن آماده است. از طرف دیگر، در اداره‌کل فضای مجازی، ۳۰۰ فعال فضای مجازی را رصد کرده و به آنها آموزش خواهیم داد.

حجت‌الاسلام والمسلمین فرمانیان در پایان گفت: ما حدود ۱۶۰ کتاب چاپ کردیم و اگر بودجه خوبی داشته باشیم، به سمت چاپ این کتاب‌ها در خارج خواهیم رفت. همچنین به کانون‌های فرهنگی کمک‌هایی کردیم و فعالیت آنها را باید گسترش دهیم.